

ישראל אלדד

שחרור ירושלים — מוצא מסבכים

וא וראה מקומה של העיר בדרך הגאולה של העם: בגאולה הראשונה, ממצרים, היה כיבושה של ירושלים מעשהו של דוד המלך, משמע, מעשה המסיים תהליך כיבוש והתנחלות שהחל עם משה ויהושע. וגם זאת: הדרך היתה מן ההיקף אל המרכז, כשהתחלה היא דוקא בעבר הירדן המזרחי, בשן וגלעד וערבות מואב, וכיבוש יריחו פותח את מעשי כיבוש מערב הירדן, אחר-כך הדרום והשומרון והצפון, סביב, סביב. ירושלים — בסוף. וסימן אחרון אחרון: הדרך מגאולה פיסית, מעבדות מצרים, — אמנם מעמד הר סיני באמצע, אך כעמוד אש גבוה המאיר למרחקים ועדיין לא לקרוב — ודרך ימי שופטים והתחדשות רוחנית רק סמוך למלוכה, על ידי שמואל, ובית המקדש של שלמה כסמל האחדות של לאום, ארץ, אמונה — בשלב הסופי של תהליך הגאולה.

בגאולה השנייה, מבבל, הדרך היא הפוכה בכל התחומים.

השיבה לירושלים פותחת את ימי בית שני. ולא לפרברי ירושלים כבימינו, כי אם דוקא לתוך תוכה, להר הבית ממש. שנית: הגאולה היא מן המרכז אל ההיקף. תחילה יישוב דל סביב הר הבית והמזבח, יישובה של העיר (חיוב ליישבה: כל עיר וכפר שולחים בפקודת נחמיה אחד מעשרה ליישבה), התפתחותה של יהודה, ומשם לכל עבר, עד לשיא של ימי החשמונאים ומלכות הורדוס ושלטון מחודש מעבר הירדן המזרחי ועד חוצות אשקלון ולאורך החוף. שלישית: מן הרוח אל החומר. העלייה עצמה לא מכורח פיסית היא באה, כי אם מלבם של משוררי ציון ושירי ציון שעל נהרות בבל, וראשיתה אמנה

ואמונה, וחידוש הברית עם אלהים והכנסת הגדולה, עם תורה שבעל פה והלכה. והיישוב תלוי, ככל הנראה, בתרומות מעשי-רי בבל (מלך פרס מטיל מס חובה על היהודים הנשארים בגולה...), ורק לאט לאט התעצמות כלכלית וצבאית, עד לימי השיא של ינאי.

הגאולה השלישית, זו שאנו זכינו לחיות בעידנה ולעשותה, זה בכה וזה בכה, מורכבת מצד דרכיה מאלמנטים של שתיים קודמותיה, וזאת מטעמים היסטוריים פנימיים וחיצוניים, מורכבים מאוד, שלא פה המקום לעמוד עליהם, כי עיקר ענייננו כאן הוא צדה הירושלמי של הגאולה, אף-על-פי, שבדרך הטבע — בדרך טבעה של ירושלים, שביחס לערים אחרות שבעולם היא אולי כל-כולה מחוץ-לדרך-הטבע — משתקפות ונפגשות בה, בירושלים, כל הבעיות הנוגעות בגאולה כולה: היקף ומרכז, כורח ורצון, גוף ורוח, וכתוספת-סגולה לכך קדושתה לישראל, ובעקבות זאת — קדושתה גם לאחרים.

ודבר אחרון זה מן הראוי להשתהות בו ולבררו, בטרם נעיין במשמעותה של ירושלים בשבילנו בלבד, כי טיעון זה שטוענים נגדנו בעניין ירושלים, ותביעות אלו שתובעים אותה מידינו, אין תקדים להם, מבחינת החוצפה, בתולדות יחסים בין חבירות בני-אדם כל עוד אין הן ציניות-בגלוי ובמוכרז. ולמרבת הצער טרם הושמעה מעל הבמות הבין-לאומיות, או האקומניות, למיניהן, טענת-היסוד שלנו במלוא עוזה ואמיתה, גם לפני שחרור ירושלים על-ידינו, דבר שהיה מקל עלינו להשמיעה כעת ללא צורך ההסתמכות על כוח-הזרוע-בלבד, או גרוע מזה, ללא צורך צידוק השיחרור בכך, שלא נתנו לנו לגשת לכותל המערבי, וללא צורך לימוד-זכות על עצמנו בחופש לכל הדתות שיוענק עתה. כל אלה דברים טובים ונאים הם, כשהם לכל היותר נספחים, הערות-אגב, ולא טיעון-יסוד. טיעון-היסוד שלנו על ירושלים כלפי אויבינו הוא: גם אם יש תוקף פוליטי כלשהו לעניין זה של מקומות קדושים, גם אם יש ממש עובדתי כלשהו (והוא קצת יותר ממשי אצל הנצרות והר-

בה יותר מומצא בכוונה תחילה אצל האיסלם), עדיין שרירה וקיימת העובדה המונומנטאלית, שכל הקדושות האחרות יונקות מהיותה קדושה לעם ישראל. אלמלא נעשתה ירושלים למה שנעשתה על-ידי אלהי ישראל ונביאי ישראל ועם ישראל, לא היו דתות אלו באות לעולם, ולא היו קשורות כלל בה, בירושלים.

את זאת אין שתי הדתות ההן מכחישות כלל, אלא מאי? שתיהן רואות עצמן כיורשותיה של מורשת ישראל, ומכוח זה גם רוצות ליטול את ירושלים מידינו (גם נלחמו עליה ביניהן). ורק פגם אחד כאן, והוא היסטורי ומוסרי, ודומני — אף חו"ק, פגם אחד שהוא שניים: ראשית, המוריש — כלל לא הוריש. שנית, הוא חי עדיין (לצערם של צאצאים מסויימים, שכל תקווה תם היתה במותו), והוכיח שהוא בריא ושלם (על שלמות זו ידובר להלן), וגם אם ירצה להתגאות על צאצאים מכובדים שכאלה ולנהוג כלפיהם יחס אב נדיב, יכול הוא לכל היותר, אם אין הם רוצים לזוז מפה, להקציע להם פינה פה ופינה שם, אך ודאי לא יפנה להם את הטרקלין ואת כיסא כבודו ואת הדום רגליו. אמנם הוא אב, אבל הוא בעל-בית כאן, ואם דרושים שני עדים להיותו בעל-בית ובעל קניין כאן, יבואו אנשי הדתות-הבנות ויעידו על כך.

טיעון-יסוד זה חייב סוף סוף להישמע ברמה, ולא עוד בקול רחל האם, המבכה על בניה כי אינם, כי אם דווקא בקול גבר ואב, שהרי הבנים — ישנם.

אכן, היה ניתוק פיסי ממושך בין העם ובין ארצו, ואנשי הדתות היריבות ניצלו דבר זה ניצול פיסי וניצול מיטאפיסי ופסבדו-חוקי, אלא שזהו עניין פנימי שלנו, חשבון בינינו לבין אבינו שבשמים, בינינו לבין אבותינו בארץ, ואין זה נוגע להם.

ואם לנצרות יש כאן מקומות קדושים, הקשורים דווקא בעניינים מיטאפיסיים ועל-ארציים מאוד, הרי לנו אין כאן בירוש-

לים זאת מקום שאיננו קדוש, אם כי הקדושה שלנו היא מסוג אחר, ולא כאן המקום לעמוד על כך. ואם לאיסלם כל קדושתה של ירושלים קשורה באותו סיפור שהטריח את מוחמד לבוא הנה על סוסו באורח פלא, ובלבד לקשור איכשהו את נביא האיסלם עם עיר זו דווקא, וירושלים והמסגדים בה הם קדושה שלישית או שנייה להם, אחרי מכה ומדינה, הרי לנו היא קדושה ראשונה ואחרונה ואין בלתי.

ואגב: מנהג מקודש ורב השיבות למד האיסלם מן היהדות: הפנייה בעת התפילה למקום הקדושה. פנייה זו לירושלים בשעת תפילה מילאה תפקיד עצום בשמירת ההתכוונות המתמדת של האומה למולדתה, לכור מחצבתה. האיסלם חיקה נוהג זה, וקבע למוסלמים תפילה אל עבר מכה. אלפיים שנה התפללו היהודים אל עבר ירושלים עד שחזרו אליה. שמא הגיעה גם שעתם של המתפללים לעבר מכה לחזור לשם ולמולדתם שבחצי אי ערב? אלא מאי? אתה אומר שיש הבדל עצום, כי מכה למוסלמים היא רק עניין דתי, וירושלים ליהודים היא "נוסף לכך" (יש משמעות למירכאות) גם מולדתם ההיסטורית המדינית, הלאו-מית?

יפה. הנובע מכך — ברור.

אך אם חלק ממאמיני האיסלם, הערבים, אינם מסתפקים בטיעון של קדושה דתית, ומעלים תביעת יורשים אזרחית, כבני אברהם, אדרבא: נפתח בספר ה"טאבו", המקובל על כולנו, עליהם ועלינו, ונבדוק שם: על שם מי רשומה שם הארץ הזאת?

ופרט פיקאנטי נוסף: אותו הר הבית שעליו חלקה של מח-לוקת, הוא אף מקנה קניין - כסף מלא מידי מלך יבוס, ולא נמכר מעולם...

לא שיש סיכויים רבים שטיעונים אלה שלנו ישכנעו תיכף ומיד אויבים, יריבים או אף ידידים. אך האם עצם הציונות לא משונה היתה בעיני רבים? שנית: בראש וראשונה חשוב שאנחנו נהיה משוכנעים בבכורת זכותנו על הארץ, על

ירושלים ועל הר הבית. ואין הדבר בגדר "מובן מאליו" כל כך, כפי שזה חייב להיות. לא מעט התסביכים הממלאים אותנו במפעל הגאולה בכלל ובעניין ירושלים בפרט, ומכיוון שתסביכים אלה ראשיתם וסיבתם היא באמנסיפציה שמיסודה היא אנטילאומית, אנטיביאולוגית, במידה שהכוונה לגאולת עם ישראל בארצו, יש עניין רב בעובדה הלא-מקרית, שספר היסוד לפילוסופיה של האמנסיפציה הוא ספרו של משה מנדלסון "ירושלים", ששם זה כלל אינו מתייחס לירושלים הממשית, הטריטוריאלית, כי אם למושג מופשט, כאידיאל החופש והאור. וביודעין ובלא יודעין פעלה ופועלת בתוכנו תפיסה מופשטת-אוניברסאלית זו על חשבון הגישה הפשוטה, הבריאה, של עם לעירו הקונקרטי.

אך בדבר זה, בו בלבד, יש לחפש את סיבת התופעה המשוונה הזו, שירושלים, מרכז כיסופי האומה, רק עתה שוחררה. אם עוד היו אי אלו תמימים שחיפשו עד כה טעמים צבאיים ומכשולים טכניים לכך למה לא שוחררה ירושלים במלחמת העצמאות של תש"ח, בא עתה מר יגאל אלון ובחנוכת כביש לטרון הודיע ברורות שבתש"ח אפשר היה לשחרר את העיר, אך הדבר לא נעשה מטעמים מדיניים. הטעמים המדיניים הם, כפי שמסתבר, לא רק התקווה להסכם עם מלך רבת-עמון, כי אם בחששות מה יאמרו הגויים הרוצים בירושלים בין-לאומית, או אף מעדיפים (ברנדוט) שתהיה בידי ערב מאשר בידי ישראל, דבר שלא יובן, אם לא יובא בחשבון עניין הסתירה שבין גאולת ישראל כאומה בארצה ובין עיקרי אמונה מסויימים של הנצרות.

וכך אירע הדבר המשונה של חלוקת ירושלים, כשעיקרה בידי האיסלם, והיהודים בפרבריה החדשים. משהו מעין: כן ירושלים ובכל זאת לא ירושלים. עד לחומה הגענו, עד לעיר העתיקה, עד להר הבית, ונשארנו בחוץ. בכל ימי הגלות יכולנו לפחות לגשת לכותל המערבי, ואילו בימי היות מדינת ישראל חזקה — גם לא זאת. דבר זה סימל ממש את

הסיטואציה הנפשית הפרדוכסלית של הציונות כולה, שנבעה משני המקורות, מהמקור החיובי של רצון הגאולה המשיחי, ומן המקור השלילי של רצון ההשתוות האמנסיפציונית שנכשלה, ודחפה את הנכשלים אל הלאומיות הציונית. מצד המקור החיובי לא הלכנו לאוגנדה, ולמרות כל ההסתייגויות החילוניות והמתקדמות מ"סנטימנטים דתיים" הגענו לירושלים, אך מצד המקור השלילי, האמנסיפציוני, בגלגול האוטו-אמנסיפציה ו"ה-בית הלאומי", נשמרה ירושלים בנוסח מנדלסזון, כסמל כבוד לאידיאלים, ולא כעיר קונקרטי ארצית, על כן הגענו רק עד לחומה. כוחות הנפש — ולא כוחות הגוף — לא הספיקו להבקיע את החומה. רצינו ולא רצינו בעת ובעונה אחת, ובירו-שלים החצויה הסתמלה ממש הסכיון פרנייה של הציונות עצמה. (ורק בסוגריים יוער, כי זה מצריך עיון נרחב, שהיהדות הדתית, זו שנשאה את רצון הגאולה החיובית ללא הקשר לשנאת ישראל וכשלון האמנסיפציה, יהדות זו לא היא שיזמה ולא היא שניהלה את מעשה הגאולה המדינית, ונסיונו של הרב קוק ז"ל ליטול את היוזמה לידינו, בהקימו את תנועת "דגל ירושלים", לא הצליח, כי היהדות הדתית בהמוניה לא נענתה).

אין זה בגדר סוד כלל, גם אם הוא בגדר בושה, שלא רק המלחמה האחרונה עצמה נכפתה עלינו, אלא גם זה המעשה הגדול, ההיסטורי, הנוגע בנפש האומה ובתמצית כיסופיה, גם שיחרור ירושלים נכפה עלינו. יתר על כן: עד הרגע האחרון ביקשו מדינאי ישראל מחוסיין לא להתגרות בנו, וכחוט השערה היה בין הברכה שבאה לנו ובין קללת הדורות שהיינו ראויים להיקלל, אלמלא ניצלנו שעת כושר שלישית זו לשיחרור העיר. אלא שהטעמים המדיניים להיסוסים אלה, לתחנוני חרפה אלה בפני מלך רבת-עמון, אינם אלא דבר שעל פני השטח. אווילות זאת, שגובלת כמעט עם פשע, לא היתה בגדר האפשר אילו באנו שלמים עם עצמנו ברצון גאולתנו, ורק בזאת נבדלים מאבותינו, שאנו יודעים את הכלים בהם ניתן להביא את המ-

שיח. אבל ספיחי האמנסיפציה, ששללה את המשיחיות הישרא-
לית-לאומית, פעלו בנו, ובכל ימי הציונות, עד עצם היום הזה,
ולא פסקנו מלצרף למעשה גאולתנו מטרות נעלות נוספות, כגון
קידמה לכל עמי האזור, אחווה וריעות ושלום, וכו', וכל זאת
מתוך רגשי אשם: מה זה פתאום היהודים הנאורים, לוחמי
אמנסיפציה לבנה ואבירי מהפכה קוסמופוליטית אדומה, מה
זה פתאום מצמצמים הללו עצמם להקמת מדינה יהודית סתם,
ככל הגויים? רגש אשם זה של יהדות ליברליסטית וסוציאליס-
טית הוא הוא שציווה לנו לצאת מהצמצום ה"לאומני" של תנו-
עת שחרור ארץ לעם סתם, והוא הוא שציווה לנו להסכים
לבינאום ירושלים, הוא הוא שאיפשר את המצב, ששחרורה של
העיר נכפה עלינו. בצורה גלויה ביותר מתבטא הדבר בעובדה,
שכל הציונות ושיבת ציון שבימינו הוא במידה רבה פרי
ההכרח.

אך אם לגבי שיבת ציון עדיין יש צידוק בפסיכולוגיה
האנושית, בבשר ודם, שכן אין המונים נודדים ללא כורח פיסי,
הרי לגבי העיר ירושלים לא היה צידוק שכזה, והעיר העיקה
על מצפונם של רבים וכן טובים. היה משהו בלתי-מוסרי
ובלתי-אפשרי מן היסוד בקיומה של מדינת ישראל עם צבא
אדיר, עם תל-אביב, ובלי ירושלים, שאלמלא היא לא היינו
שבים הנה בכלל. ואם במלחמה בסיני ועל הגולן הכוח המפ-
עיל היה בעיקר ובאמת — ולא תכסיס ותירוץ בלבד — מלח-
מה על הקיום, על חיינו ממש, שמצרים וסורים אימו עליהם,
הרי במלחמה על ירושלים, עם כל מה שחייב להיות ברור לנו
שמידי ערביי שכם וחברון וירושלים עצמה צפויה היתה לנו
שחיטה ממש, המלחמה כאן היתה משהו יותר ואחר במהותו
מאשר מלחמת קיום. אותה התרגשות פנימית שאחזה קודם כול
בלוחמים עצמם, מראשי הצבא ועד אחרון החיילים, אותה שקי-
קה שהסעירה את לבותיהם לזכות ולהיות בחזית זו דווקא,
ועל הכול: אותה אש קנאות שליטה בגוף ובנפש בשעת הקרב
על העיר, אותה הרגשה של שעה היסטורית גדולה ובלתי חוז-

רת, תוך כדי היצמדות תחושתית ממש לקנאים האחרונים שלחמו על המקומות האלה לפני אלפיים שנה, ורגש זה של קדושה, שהיא מימד נוסף עליון על ממדי מלחמת קיום והגנה, כל אלה שבו והחזירו את המפעל שלנו כולו, את הציונות כולה, את מדינת ישראל כולה, אל תחום מלחמת המצווה של גאולת הארץ, מלחמה משיחית. כאן נעלמו בבת אחת כל ה"שיקולים", כל ה"היסוסים", כל ה"זהירויות". כאן נעשה המעשה המידי של הכרזת העיר כאחת וכחלק מישראל וכבידת ישראל, כדי לכפר על כל העוול והאיזולת מהסיבוכים הקודמים.

וכשם שבמלחמת תש"ח ייתכן ולא היה בנמצא עוד אותו טיפוס של חייל בחור ישיבה, מגודל זקן ופיאות ארוכות, המחזיק בנשק וגם בתותח ובטאנק, ייתכן שלא היה בנמצא ובאפשר גם בחור המכונה כופר וחילוני, איש השומר הצעיר, הבוכה ליד הכותל המערבי המשוחרר. כך, ששחרורה של ירושלים ואיחודה, מהווה יותר מאשר פריצת החומה החמרית.

בבית ראשון דויד כובש את ירושלים ומביא אליה את ארון הברית. בית שני פותח בהקמת המזבח ובאמנה, אך מביאים את נחמיה לבנות החומה ולארגן את החיים בירושלים באירגון מדיני.

וציון-הדרך המכריע לבית השלישי?

סימנו: אותו גליון של עתון צה"ל "במחנה", ששמו "האי-פוס של הנצחון" ובשערו לא תמונת מבצע הפלאים הקובע של חיל האויר, לא תמונה מהקרבות הקשים ביותר ועקובי הדם בגולן, כי אם — הכותל.

והרי הוא לא היה בין מטרות המלחמה וסיבותיה! והלוא מיצרי טיראן גרמו למלחמה, ומעשי הרצח של הסורים יצרו את המתח! והלוא צבא מצרים איים על קיום המדינה! ואף על פי כן: אפילו בעיני צה"ל, שלכאורה ולמראית עין כולו בגדר ברזל ופלדה, סימלו של הניצחון הוא הכותל — סמלה של ירושלים (עד אשר ישוב בית המקדש להיות סמלה). ובשום

עניין לא הוכיחה משנתו של הרב קוק את צדקתה כבעניין זה, הכוונה להתנגדותו להפרדה בין חול לקודש בכלל, ולגבי ארץ ישראל וגאולתה בפרט, כשכל דבר שלכאורה חילוני הוא, אך פועל לבניינה ולגאולתה של הארץ, הוא ממילא קודש.

וכך מתבררים לנו דרכי גאולת ישראל ברבדיה השונים וכמעט סותרים אלו לאלו, אך חוזרים ומתאחדים מכוח שמיים וארץ, ובעיית ה"ראציונאליות" או "אי-ראציונאליות" של המעשים תלויה אך ורק בנקודה בה אתה עומד, וממנה אתה שופט וממיין אותם. והיחס לירושלים נעשה קנה-מידה ומיבחן. הציונות יצאה כניגודה של האמנסיפציה, אך שלא-מדעת היתה מבוססת עליה (והדיבורים המחפירים שלנו על "זכות קיומ-נו" — הם שריד אחד מני-רבים לכך), וירושלים זו שנהפכה אצל מנדלסזון למושג מופשט, אנטי-גאולתי, נכבשת על-ידי צבא ישראל, שחייליו ה"חילוניים" בוכים ליד אבני השריד של המקדש. מה פה ראציונאלי ומה פה בלתי-ראציונאלי? קדושת ירושלים הלוא בגדר מיסטיקה היתה, בעוד אשר תל-אביב ומדינת ישראל לשעבר זה חשבון וחישוב וראציו. מתברר, שמדינת ישראל לשעבר בלי ירושלים זה היה עניין של מיסטיקה, בלתי מציאותי ובלתי אפשרי, וירושלים היא הכרח ראציונאלי והיסטורי ובגדר האפשר. ולמען לא יהא עוול היסטורי, מן הראוי להזכיר בהקשר זה את המומנט המזעזע של הקונגרס הציוני האחרון בהשתתפותו של הרצל, בשיא הוויכוח על אוגנדה, כשהרצל נשבע את שבועת האמונים המקראית לירושלים (אולי אין עוד כהרצל המלכד בתוכו ליכוד מופלא את הראציו עם האי-ראציונאלי).

ואם לגבי המערכה כולה אין הכרח לדבר בלשון אמונתית, לראות בה "יד ההשגחה", שהרי למרות "הכבדת לב נאצר" המובהקת, לא היתה פעולתו אלא תוצאה עקיבה ממדיניות כל השנים, ומצידנו היה התכנון הצבאי גאוני, אבל עדיין בגדר תכנון וחישוב, ואין צריך לומר שהיסוד האנושי שבמלחמתנו היה חלק מהניצחון, הרי לגבי מלחמתה של ירושלים, שום

רק מפני שעתה, רק עתה, יכולה הארץ לקלוט על נקלה מיליונים לשגשוג כלכלי שלהם ושל הארץ כולה, ולא רק מפני שמעתה, רק מעתה, חדל עצם קיומה של מדינת ישראל להיות עניין פרובלימאטי, כי רק עתה ניתן לה המימד ההיסטורי המצדיק, כי אם גם מפני שעתה, עם שחרור ירושלים על כל המשמעות מכך, גם מתאפשרת — אם לא לאמור מתחייבת — פריצת החומה האחרת, החומה בין "ישראל" ו"יהודה", ומה שמסתמל בכך מני קדם: הניגוד התהומי בין השאיפה להיות אומה "ככל" האומות, "חילונית", ובין השאיפה לטפח את המיוחד לנו לאמונה ולתורה ולתרבות.

מן הראוי בהזדמנות זו לעמוד על שגיאה (או שמא טעות ששורשה לא-מקרי?) משונה ומפליאה ב"ספר האגדה" של ביאליק ורבניצקי בעניין "ירושלים של מעלה" ו"ירושלים של מטה". מצוטט שם (הוצ' תש"י, עמ' רצ"ב): "אמר הקב"ה, לא אבוא בירושלים של מטה עד שאבוא לירושלים של מעלה". פירושו של דבר שהגאולה הרוחנית קודמת לזו הפיסית. ועל עניין זה ודאי התווכחו בתקופה ההיא (תקופתו של ר' יוחנן, משמע כשני דורות אחרי מרד בר כוכבא) לא פחות מאשר בתקופתנו. אולם כשאתה בודק במקור, מסכת תענית ה, א, אתה מופתע למצוא ממש את ההיפך מזה: "לא אבוא בירושלים של מעלה עד שאבוא לירושלים של מטה". משמע, גאולה-תה הפיסית של ירושלים קודמת לגאולתה המיטאפיסית, בלשון אחרת ואקטואלית יותר: שחרורה של ירושלים הטריטוריאלית הוא תנאי מוקדם (וזה מונח בלשון "עד" שהוא יותר מעניין של זמן) לתחייה רוחנית.

והדבר לא יתרחש בפשטות, כפי שמתאר לעצמו, למשל, אותו רבי של חסידות בארה"ב המברך את העם לרגל הניצחון, ומסיים במסקנה הפשוטה: עכשיו תניחו תפילין. גם עזרא הסוֹפר, שעלייתו היתה — כאמור — עלייה ששורשה רוחני, לא במצוות מעשיות פתח, כי אם בחידוש האמנה, שעיקרה חידוש האמונה, הברית בין עם ואלהיו. הזעזוע, ששמו שחרור ירוש-

לים, טמונות בו אפשרויות של זעזוע רוחני לחידוש הברית, ולהתחדשות אדירה של התרבות העצמית, המקורית. אנשי רוח רבים התחילו לדבר בלשון אחרת מאז השחרור. כוחות סמויים רבים נעשו גלויים, וכחות גלויים נתגלו כפיקטיביים, ואם מותר להשתמש באמצעי מדרשי, מן הראוי להתעורר על כפל הלשון שבנחמה לרחל אמנו בדברי ירמיהו המפורסמים: "כי יש שכר לפעולתך— — — וישבו מארץ אויב ויש תקווה לאחריתך— — — וישבו בנים לגבולם". הנה הם שני היסודות שדובר בהם לעיל: "מארץ אויב" הלא הוא היסוד השלילי והחומרי, "לגבולם" הלא הוא היסוד החיובי והרוחני. כי הגאולה החיובית איננה רק עניין של שיבת ציון בגוף, כי אם גם של שיבה מהגלויות הרוחניות למיניהן, מכל מקום שיבה אל מקור מים חיים עצמיים.

ומה עוד שמקור מים חיים עצמיים זה מעולם לא מת. הוא רק כוסה תלי תלים של עפר וגם אפר, של כלים זרים וגם חרסים, ולפעמים של זבל.

כמעט — כמעט ככותל המערבי עצמו, שנעשה סמל לגלוי-תנו. לא זו בלבד שכל כולו היה כמו בגיטו, בין מסגדים שנבנו בכוונה תחילה במקום קדשנו ובין שכונת אויבים ומרצחים (מוגרבים מפה, ביתו של המופתי הנודע מפה), אלא שהוא גם היה לכותל הדמעות. והרי באותה נבואת התקווה של ירמיהו, נאמר "מנעי קולך מבכי", משמע הגיע הקץ לכותל הדמעות. הגיע הזמן לחשוף אותו בכל עוצמתו והדרו, שלא יהא עוד אפוף בתי איבה וזוהמה, ולא נשען על בתי אחרים. ולא רק אותו, את הכותל — כי אם את כל ירושלים. ולא רק אותה, אלא גם את כל העם, בשלמותו, בגוף וברוח, כי כל "של מטה" ו"של מעלה" נפגשים בה, בירושלים.

והרי דמותה הקדומה של ירושלים לא זוגית היתה כי אם אחידה: עיר-שלם. לא ברור אימתי ולמה נקבעה צורת הקרי הזוגי לכתיב האחדותי. האם זו היתה ראשיתו של הפיצול

בין מטה ומעלה, בין אומה ואמונה, בין גוף ורוח, בין סגולת
ישראל לאוניברסאליות?

בין כה ובין כה: שיבתנו היא שיבה בתחומים רבים: ללשון,
לממלכתיות, לבריאות כלכלית ובטחונית, לארץ ולאלי הא-
רץ: לשמיים. וכל השיבות האלו מתמלאות ומסתמלות בשיבה
לירושלים, לעיר שלם.

מכל מקום: לכך נועדה, לכך נועדנו.